

Ђого Дарко*

Ка чему?

О циљевима и задацима наше црквене просвјете

(Обраћање професорима српских богословија
на годишњем семинару, Фоча, 29. 8. 2015. године)

Мислим да нећу погријешити ако данашње моје обраћање почнем са констатацијом да је стање у нашем црквено-образовном систему *сложено*. Под тиме не подразумевијем еуфемизам из комунистичког новоговора који значи „тешко“ и „нерјешиво“, него управо такво да га није могуће лако описати, а поготово није лако ријешити читав низ потешкоћа са којима се, дјелајући у црквеним училиштима, сусрећемо. Ипак, мислим да се сложеност данашње ситуације неће ријешити ни пројектовањем неких побољшаних метафизика нити масовним просветним експериментима којима је наш општи образовни систем иначе склон. Зато ми дозволите да у данашњем обраћању Вама, драга браћо и са-гости на оживотној гозби Јагњетовој, унапријед одустанем од великих ријечи, нових метафизичких пројеката и парола и да покушам да са вама подијелим неколико мисли о конкретним педагошким недоумицама и евентуалним ситним рјешењима.

Да бисмо могли да дамо одговор на питање *куда* иде наша црквена просвјета, морамо најприје запитати себе *игје смо тшо сага?* Склони смо да повјерујемо да су данашња дешавања изузетак, неко одлучујуће вријеме каквих одавно није било. За то би се могли наћи аргументи. Па, ипак, оно што видимо и чујемо у свијести многих људи у Цркви данас задобија размјере катаклизме управо зато што је позиционирано насупротив мита о златном добу. Златно доба – та вјечита човјекова потреба да оно што је било давно уједно буде и боље – смјешта се у разна историјска доба: у недавно доба Светог патријарха Павла, у доба чврсте руке и способне организације патријарха Германа, у доба мученичких патријарха Викентија и Гаврила, у златно доба Стратимировићевих Карловаца или Златоустовог Цариграда. Али довољно је читање класика хришћанске историје, рецимо Лебедевљевог *Свеиштенсѿва древне васељенске Цркве* или читавог опуса Питера Брауна (нажалост, критички *Пушјеви срѿској боѿсловља* још чекају свога писца). Зато ми дозволите да данашњу нашу истрагу праваца кретања наше црквене просвјете одмах ослободим задатка реконструкције и обнављања неког замишљеног златног доба кад је Бог помагао а цар био каплар. Времена се разликују, историја Цркве је процес и није свагда било исто, али историја је неповратна

* Православни богословски факултет Светог Василија Острошког Универзитета у Источном Сарајеву, Фоча; darkodjogo@gmail.com

а Божије присуство и Божија помоћ свакидашње наше искуство те са поузданошћу можемо знати да Присутни Бог, Онај који је са нама и Онај који ће бити са нама, нема потребе за временском машином.

Наш пут ка циљу морамо започети од онога *јдје смо данас?* А гдје смо то? Шта је то што карактерише нашу црквену свакодневицу, поготово ако узмемо у обзир однос наше црквене свакодневице према црквено-образовним институцијама у којима радимо и којима посвећујемо наше животе?

Мислим да нећу рећи ништа епохално ако кажем да је први, најчешћи, али уједно и најболнији, најтрагичнији и најопаснији знак садашњег времена она изолованост нашег црквено-школског система од обје стварности којима би у начелу он требало да припада. О потреби да друштво пригрли и појми црквене образовне институције не само као нужно зло или инвестиције у традицију него као саставне дијелове друштва, као миљоказе смисла на свим образовним путевима – рекао бих нешто другом приликом, пред представницима надлежних државних институција. Пред људима Цркве и њеног школства не могу другачије него да почнем запитаношћу над оним прекором који слуша сваки дан, прекором због богословља. Сваки дан сви ми који радимо у црквено-образовним институцијама криви смо пред епископатом, свештенством, црквеним и обичним вјерницима управо за то да је наше богословље „школско“, „схоластичко“, „академско“ или, како се већ данас оправдава свака лична фрустрација – „јеретичко“ и „нецрквено“. Готово сваки дан мени, али вјерујем и вама, понеки владика, стари прота или вишедеценијски предсједник црквеног одбора пребаци да је „једно у теорији а друго у пракси“ и да „све је то лијепо у књигама, али другачије је кад одеш на парохију“. Зато својом најпречом обавезом и задатком нашег црквеног богословља сматрам надвладавање овог приговора. Ако дјецу школујемо годинама учећи их нечему што је неупотребљиво, испразно и лажно – чему онда наш образовни систем?

Дакле, наш први задатак јесте надвладавање размака између теорије и праксе. Оно што одмах упада у очи свакоме ко читање Отаца није појмио као прелазно зло него као животну лекцију из свештеног богословља јесте да постоји очигледна разлика, чак потпуна супротстављеност између појмова теорије и праксе у отачкој мисли и у колоквијалном „црквеном“ језику. Када бих сада навео чувену и често поновљену максиму Светог Григорија Богослова да „теорија уводи у праксу“ или „виђење уводи у дјелање“, можда бих постигао реторски ефекат, али још ништа не бих рекао на приговор да је једно богословска теорија, а друго епархијско-парохијска пракса јер ти појмови не значе исто. Штавише, оно како данас говоримо о теорији, директно је супротно од онога што она значи у патристичкој теологији, а ствар је још гора о питању „праксе“. Мјесто и вријеме ми не дозвољавају да дуже дисертујем патристичке појмове теорије и праксе него само да укажем на разликовања између Отачке мисли и парохијског новоговора. Док је за Оце теорија, Боговиђење, искуство личнога Бога, коначни циљ сваког бића, у парохијском новоговору она је испразни, неразумљиви и непотребни говор о бживотном и ирелевантном. Ствар постаје трагична кад управо оно што јесте

садржај патристичке теорије – рецимо, величанствено богословље Кападокијаца или Светог Максима – постаје теорија у савременом парохиском новоговору. Трагедија је потпуна ако се окренемо „пракси“. Пракса – дјелање, начин на који човјек живи свој идентитет, пракса као јединство онога што јесмо и што чинимо, постаје своја супротност – нужни компромис између онога што се под друштвеним притиском „мора“, иако није у складу са оним што знамо да јесте литургијска, канонска или етичка норма. За разлику од литургијске и канонске икономије, која у себи подразумева да се из човјекољубивих педагошких разлога у конкретном случају може и да је потребно направити изузетак, наша „пракса“ је трајно и фактичко, својим фактицитетом нужно и својом нужношћу пожељно стање. Она је компромис који је због своје свеprisутности постао норматив (чим је према „пракси“ потребно прилагодити „теорију“).

Приговор да је једно теорија а друго пракса представља, заправо, нову формулацију старог и вјечитог свељудског порива да животни и тиме педагошки максимализам хришћанства затупи и обесмисли капитулацијом пред прагматизмом и инерцијом. Насупрот претпоставци приговарача, наши професори факултета и богословија не проводе своје педагошке животе у лабораторијским условима изолованости од свијета и његових невоља, од наших људи, њиховог психичког и друштвеног живота, од суморне економске слике и тужног стања у ком нам се налази друштво. Нису људи само тешки кад сахрањују и хировити кад се вјенчавају – такви су и кад дођу на родитељски састанак и кад вас на улици питају како им дијете студира и да ли има слободних радних мјеста у Богословији. Али оно што ми као педагози носимо, или смо бар дужни да носимо, јесте труд и свијест да би наша пракса, оно што чинимо, требало да буде одраз онога што проповиједамо и јесмо, колико год је то човјеку могуће у сталној борби са гријехом, у сталном бивствовању у динамици гријеха и покајања. Сматрам сасвим поучном, штавише суштинском сугестијом ону да наш образовни систем треба мијењати у том правцу да школско градиво наших богословија и факултета треба да оспособљава будућег свештеника, вјероучитеља, епископа, да се носи са стварношћу која га чега кад заврши образовање. Али та сугестија не треба да буде алиби за капитулацију нашег апостолског позива да свијет и, најприје, Цркву треба да учинимо бољима, више боголикима и човјекољубивијима него што је то друштво у коме јесмо. Нашу теорију и нашу праксу можемо изједначити само ако не одустанемо од свето-григоријевског значења ових појмова: ако оно што учимо и прихватамо буде боговиђење које живимо и човјекољубље као почетак боговиђења (према Светом Апостолу Јовану), а наше дјелање буде засновано на непоколебљивом убјеђењу да је сваки наш чин позив на христоликост, а не псеудо-хришћански макијавелизам.

Али приговор да је „једно теорија а друго пракса“ нећемо ријешити ако Литургику замијенимо Здравичарењем са локалтрадициологијом, еклисиологију – црквеним финансијама и менаџментом, а хришћанску умјетност – црквеним грађевинарством. Људи не постају писмени ако кажемо да је све написано уз помоћ 30 слова азбуке правописно исправно. Просвјета не служи томе да фиксира тренутно стање ствари и учини га нормативним него да човјека научи и тиме га

учини бољим и племенитијим и, кад говоримо о хришћанској просвјети, да га учини спремнијим за вјечност која му је додијељена. Па, ипак, поставља се питање како то да је прагматизам свакодневице толико јак, чак јачи од свих наших просвјетних напора? Како то да људи који су, ипак, провели бар неколико година у црквеним училиштима, а послије тога живот наставили, ипак, унутар Цркве, брзо одустану од идеала са којима су, ваљда, отишли у свијет?

Наша просвјета и проблем припадања

Немогуће је не видјети да је добар дио наше изложености утицају друштвеног прагматизма узрокован изгубљеношћу људи из Цркве у свијету. А та изгубљеност је плод све слабијег осјећаја припадања Цркви. Добар дио проблема наше Цркве долази отуда што смо као Црква и народ још увијек склони да Цркву посматрамо из перспективе неке спољашње идеје, а не из унутрашње перспективе Цркве саме.

Прагматизам којим покушавамо да савладамо свијет не долази случајно. Он долази на мјесто емпатије или, хришћанским рјечником речено, љубави која би требало да буде кључ за наш однос према свијету и за однос једних ка другима. Али, да бисмо могли да дајемо љубав свијету, најприје треба да је имамо међу собом. Алхемијског рецепта за хришћанску љубав нема. Међутим, има и може бити нашег напора да учинимо све како би наше заједнице биле препознате као заједнице посвећеника љубави. А да бисмо његовали љубав, треба да носимо бремена једни другима и тако испунимо закон Христов.

Носити бремена није лако ако сте један од многих. Љубав се учи у породици. Данас се често говори о потреби да се наше богословије укрупне. Мислим да би то била права штета. Један од ријетких беспрекорно позитивних аспеката наших црквених училишта јесте могућност младића и дјевојака који у њима проводе своје најљепше дане да се упознају, да подијеле муке и радости, живот у свему лијепом и тешком. Истина је да притисак финансијских и организационих разлога често сугерише да је неопходна конгломерација наших црквених училишта. Притом заборављамо да је ученик у великој школи број у дневнику а студент на великом факултету – број индекса. Велика институција има своје предности, али и једну неиздјежну ману – она све више постаје апстракција, гломазни систем са којим се тешко идентификовати. Царства – римско, британско, америчко – имају повлаштене грађане који су увијек, заправо, својеврсни апатриди. Зато мислим да би укрупњавање и брисање наших црквених училишта била права штета, док је њихово органско обједињавање у систем присније комуникације императив. Штавише, мислим да би права будућност за наше школе била таква да све више наликују енглеским престижним колегијумима (тј. колеџима) – да буду релативно мале, али присне заједнице посвећеника у којима наставници и ученици живе присним животом заједничке посвећености стварности Цркве. Свјестан сам тога да би оваква будућност изискивала много више материјалних средстава него што је то данас случај. Наше псеудо-константиновске државе тешко да би биле спремне да финансирају овакве „нерентабилне“ школе. Али овдје морамо

отворити питање финансијске зависности наших училишта од наших држава. Тешко је то и комплексно питање које пред нама само по себи отвара још више питања, као што је оно о односу Цркве према нашим тренутним друштвима и према својим училиштима, итд. Нажалост, показује се да смо данас у стању да његујемо присност само под околностима које су према нама хладне или чак отворено непријатељске. Тек кад нас спољњи притисци сабију у Цркве, схватимо колико је лијепо лице брата и сестре поред нас. А ту основну хришћанску лекцију позвани смо да научимо свугдје и свагда. Није тако далеко било вријеме притисака и периферности када су наши богослови путовали возовима, али када је било потребно само то да си богослов или студент богословског факултета да спаваш код проте у чијем си граду заноћио. Данас нас је пуно више на њиви Господњој. Али прије него што нас друштва сабију једне према другима, потребно је да се сјетимо сами, да његујемо један култивисан однос припадања нечему већем од нас самих – Цркви и њеном јединству од којег ништа не може бити прече, па чак ни МОЈА идеја о Цркви.

Свакидашње, педагошко и парохијско искуство ми управо говори да је проблем недостатка осјећаја припадања суштински проблем данашњег друштва. Млади људи се саживљавају у предбрачној или брачној заједници, дијеле постељу и хљеб и растају се јер хљеб који су појели и живот који су живјели није успио да у њима створи осјећај о нечему већем него што су егоистични захтјеви постављени пред Другог. Слично је, нажалост, и са нашим црквеним училиштима: како вријеме протиче а ђаковање и студирање постају све масовнији, нашу младу браћу и сестре све мање обавезује хљеб који су заједно појели у училиштима и живот који су провели. Све основане и неосноване оптужбе сваком црквеном училишту и сваком појединачном професору, оне личне и оне системске, не упућују ни ванземаљци нити масовни агенти УДБА-е него људи који су и сами учили се и студирали код нас. Свакако, има пожељне критике и опомињућих гласова, али има и денунцијаторског односа због неиспуњених нада, због неутаженог осјећаја присности и припадања. Богословије и факултети никада не могу сасвим постати манастири. Сама чињеница да ђаци и студенти тамо проводе неколико година само у току школске и академске године већ говори да је то немогуће. Али ако ишта треба да преузмемо из модела манастира, то је осјећај припадања конкретној заједници, овој овдје, из које волимо исту такву на другом мјесту. Еклисиолошки модел епархије, помјесне Цркве под једним епископом у литургијском јединству као пуне Цркве, јесте модел нашег црквеног училишта: управо као што евхаристија конституише сваку епархију у њеној пуноћи и у њеном односу према свакој другој епархији, она то чини и са сваким нашим училиштем. Човјек мора припадати негдје да би научио уопште да припада. Алтернатива је жалосна и данас врло честа – то је „продукција“ кадра опште праксе.

Зато ми дозволите да нагласим: најбитнији задатак нашег образовања и васпитања јесте да човјека учинимо посвећеником помјесне Цркве – учионице, парохије, чете, болнице. Да научимо младе људе да воле сад и ту, те људе који су им повјерени, да су они и нико други Царство Божије које оприсутњујући чекамо.

Профил вјероучитеља, свештеника, епископа опште праксе, члана свих одбора и комисија, председника свега и посвећеника ничега, ишчекивача унапређења, морамо под хитно послати у историју. Свако поље је светиња, било да се оно зове парохијом, богословијом, вјереоучитељством, болницом, четом... Жетеоци су многи и нема потребе да пабирче по клас на десет поља – њиве су наше, а ми њива које нам је дао Господ. Не можемо познавати хиљаде свакодневица јер ниједна неће бити наша. А позвани смо да узмемо једну и њој дамо све.

Свакако, порив за припадањем може имати и свој негативни облик који је данас у нашем црквеном образовању чест и са којим смо позвани да се суочимо и да на њему радимо. Ријеч је о нечему што би се могло назвати „митом о школи“. Они наизглед дјелују као бенигни психолошки механизми којима се недостатак личног садржаја компензује митом о достојанству и супериорности образовне институције. Пробелми настају кад ови бенигни младалачки комплекси постану малигни комплекси зрелих људи. Јер, мит о достојанству МОЈЕ средине је углавном заснован на миту о недостојности оних „других“ те тако мит о изврности школе често скрива конфликтни или бар фрустрирајући потенцијал уперен против неког другог. Мит о школи је увијек заснован на конфликтном дуализму: богословије и гимназије, Београда и Фоче, поповске дјеце и плебејаца, итд. Хришћанско васпитање је од свих нас могло да учини бар толико културне и васпитане људе да ником нормалном не би пало на памет да мисли и тврди да је најбољи, најпаметнији, најспособнији... Али ако кажемо да је наша средина таква – каузистички смо „преварили Бога“ јер нисмо ништа рекли о себи, а задовољили смо сопствени его. У посљедњих неколико деценија овај конфликтни потенцијал задобија још трагикомичније облике увођењем и олаком употребом појма „јереси“ за сваку антипатију и личну фрустрацију која се јави у нашем црквено-образовном животу, па мит о изврности школе постаје мит о православности школе и њених професора, науштрб осталих школа и професора сумњивог достојанства и православности. Све би ово било добар материјал за једну комедију да не трује свакодневицу многих наших парохија и учионица гдје је браћа и оци раздјељују и разбројавају не према личним квалитетима и залагањима него према митовима о школи. О томе да притом неког здравог црквеног јединства у тој школи или парохији не може ни бити – не вриједи трошити ријечи. Зато смо позвани да дјецу која су нам повјерена вежемо љубављу не само према Богу и нашој кући, нашем училишту, него према сваком брату богослову и студенту са којим једемо нетрулежни хљеб свештеног богословља.

Ништа мањи изазов од обликовања и васпитања кадра опште праксе није и обратни – онај васпитања фах-идиота. Специјализација је свакако нужна и пожељна докле год она не преузме примат над ширином виђења будућег вјероучитеља, свештеника, епископа. Специјализовање у одређеним службама можемо да посматрамо и као усавршавање духовних дарова које сваки члан Тијела Христовог има. Али управо ако специјализовање схватимо на овај начин, дужни смо да за озбиљно узмемо и опомене Светог Апостола Павла изречене Коринћанима: свачији дар треба да изграђује Цркву у јединству са другим даровима, а не сам за себе.

Иако се може чинити да је ова тема апсолвирана са Светим Апостолом Павлом, она је данас и те како присутна јер је примјетна и изражена тенденција да се од богословских училишта тражи да профилишу кандидате према само једном, пожељном моделу „правог свештеника“. Много је оваквих профила, а два најчешћа која бих издвојио јесу онај који бисмо могли назвати литургијским инжињером и други, рјеђи, али ипак чест, а то је „атомски теолог“. „Литургијског инжињера“ карактерише схватање да је богословље као такво апсолутно небитно те да је суштина свеколиког црквеног живота у сталном, формално савршеном понављању обреда и богослужења, без обзира на богословски смисао који, бивајући проглашен „вишом математиком“ за народ, постаје непотребан и непожељан. Насупрот њему стоји „атомски теолог“ који сматра да суштину црквеног живота представљају дискурси, наративи и контексти – укратко, онај тип црквеног посленика који не увиђа да језичка плот живота није исто што и живот сам. Иако се чине као супротности, као два екстрема који настају ако не живимо максимум о јединству закона вјере и закона молитве, ова два екстрема се дотичу у заједничком схватању да је педагогија, исагогика живота, небитна јер је благо Цркве дато такво какво јесте те – ко га схвата, добро је; а ко не схвата – штета за њега, али шта се ту може? Управо ти екстремисти нам илуструју трагедију нашег честог осјећаја самодовољности: човјеку се приступа загрљајем и срцем те загрљен човјек може да схвати и Литургију као загрљај Бога и човјека и појам „личносног односа“ и „ипостасне заједнице“. Ако заиста желимо да будемо Црква са послањем да спаси и преобрази свијет, онда треба да учимо дјецу не само да смо сретни што студирамо богословље, него да је суштина нашег послања у томе да богословље учинимо блиским и разумљивијим исказујући га језицима којим ће нас различити људи разумјети. Зато специјализација за говорење језицима – да, специјализација као владавина истости, као неки унутарњи тоталитаризам – никако, ако желимо да будемо Црква.

Потреба за мисионарењем. Предмет и друштвена стварност

Постављање богословља као „теорије свега“ и јединог потребног знања у средиште и на периферију свих наших програма у свим нашим училиштима је можда саморазумљиво, али може имати и одређене погубне посљедице по нашу способност да мисионаримо. При томе мислим на ниподаштавање онога што су „помоћне науке“ у стању да нам пруже. Као најочигледније примјере могу да наведем психологију и социологију које не заузимају велики простор у нашим програмима, а које су крајње потребне управо у парохијском и вјероучитељском животу. Свакако да сваки духовни проблем није психички, али много шта од онога што нам људи исповиједају и што смо позвани да им олакшамо повезано је са душевним стањима, болестима и траумама, те је за добро пастирско богословље проучавање људске психологије изузетно неопходно. Слична ствар је и са социологијом: ми састављамо нашу слику друштва, државе, наше парохије углавном анегдотски и интуитивно, али би било добро и корисно да нам систе-

матски у распознавању знакова времена помогне и социологија. Књижевност и комуникологија су такође врло корисни за схватање данашњег језика (не само у лингвистичком смислу).

Све ово је неопходно уколико желимо да наша Црква буде мисионарска, што данас, будимо искрени, често није случај. Уљуљкани у стварности псеудо-константиновског друштвеног модела гдје се огромна већина људи самоидентификује са хришћанством, ми не увиђамо потребе које бисмо лако увидјели уколико бисмо, рецимо, хтјели да направимо мисионарску школу за Африку. У таквој школи би, поред лингвистичког овладавања свахилијем, требало да имамо и предмете који би будућем мисионару омогућавали разумијевање онога што га чека, као и односа тога што га чека са јеванђеоским етосом, догмом и киригмом. Рецимо, морали бисмо да се одредимо према питању полигамије и шаманских пракси, морали бисмо да овладамо начином мишљења и изражавања тог афричког племена, њиховом етиком и естетиком. Данас, подразумијевајући да наш човјек зна српски језик, познаје друштво, етику и естетику нашег савременог друштва, ми пропуштамо да све то преиспитамо из перспективе хришћанске догме и етоса. Баш зато што тај однос између вјере, културе и друштва пропуштамо да заједно просуђујемо у нашим училиштима, наши се исписници од случаја до случаја довијају и „сналазе“, а то довијање и сналажење уобличавају у мит о нормативној, напорној и тешкој „пракси“. Вријеме је да дјецу, док су још дјеца, учинимо способном да се са свијетом и друштвом коме и сами припадају носе тако што ћемо их већ у училиштима оспособљавати на који начин да прихвате изазове тог друштва, тј. свијета. Да их, као мисионаре у Африку, учинимо мисионарима за Нови Београд, Фочу, Бања Луку, хомољске планине или Њујорк. У нашим ученицима и студентима треба да његујемо осјећај да постоји унутрашњи садржај хришћанства који остаје постојан и поред свих инкултурација које су нужне, али крајње је вријеме да сам процес инкултурације учинимо богословски битним, учинимо, у школском смислу, „предметом“. Данашњи систем предмета углавном функционише тако да предмети на факултетима и богословијама представљају тематизације мање-више истог текстуалног корпуса (светописамско-патристичког и литургијског) и истог скупа идеја који се обично назива „теологијом“. Али теологија је увијек шира од сваког плана и програма и сваког текстуалног облика који поприма. Теологија је и све оно што нам је неопходно да Ријеч Божију пренесемо „до краја свијета и вијека“. Зато је неопходно да као саставне и значајне аспекте нашег образовног система и богословља којим се бавимо учинимо и ове наизглед „помоћне“, а у ствари насушне предмете како бисмо били апостолска Црква, Црква са послањем.

А да бисмо успјели да будемо успјешни у послању, потребно је да одредимо мале циљеве, али и начине, методологију како доћи до тих циљева. Један од битних проблема наше педагошке праксе на свим нивоима јесте неимање конкретних и тачних планова и јасних и недвосмислених педагошких циљева. Мислим да смо се сви на сваком нивоу, од вјероучитељског до факултетског, сусрели са феноменом изгубљеног времена ходећи у једном правцу за који се испостави да је

послије неколико година проглашен неадекватним. Напишемо планове за вјеро-науку и послије читавог низа генерација које су се на њему школовале схватимо да су били оптерећени презахтјевним или потпуно незахтјевним садржајем. Питање броја разреда и садржаја планова и програма у нашим богословским школама такође представља низ варијација за које ни данас не знамо како ће се разрјешити. Судбина трогодишњих пастирских програма на нашим богословским факултетима, који су уведени па укинута, такође илуструје лутања у педагошком концепту. Са друге стране, тешко је рећи који је то минимум педагошких циљева којима сви тежимо, о којима имамо консензус. Наравно да је тешко имати минимум педагошких концепата ако немамо минимум животних пракси које сматрамо битним. Нерјешеност бројних литургијских питања остаје педагошки деструктивном. Није ништа боље ни са „Литургијом послије Литургије“ – шта, заправо, подразумева овај иначе сјајни израз, у чему се састоји наша повезаност послије сат и по, која је то пракса битна или бар пожељна као остварење тог изрази? Кад будемо знали шта желимо од вјерника, знаћемо шта желимо од вјероучитеља, свештеника, епископа. Овако смо сви, заправо, педагошки самоуки, приморани да отачку теологију интуитивно претварамо у неку конкретну лиургијско-педагошку и пастирску праксу.

Закључујем данашње обраћање једним простим закључком: позвани смо на јединство и припадање. Да бисмо почели са уобличавањем педагошког модела прилагођеног апостолском послању наше Цркве, морамо најприје што приближније одредити циљеве наше Цркве, а послије тога и наше црквене просвјете. Као посленици на њиви Господњој позвани смо да не само данас, и не само једном годишње, него у сталном контакту и сарадњи, артикулишемо просвјетне циљеве и проблеме са којима се сусрећемо. Ја сам издвојио само неке, са сазнањем да их има много. Али ма колико је битно да их издвојимо и схватимо, битно је и да заједничким трудом нађемо рјешење за њих. Имамо одговорност пред повјереном нам дјецом сад, али и у вјечности.